

GEMEENTE WITTEM

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Bodemgesteldheid
3. Grondgebruik   3.1 Agrarisch
                              3.2 Niet-agrarisch
4. Infrastructuur   4.1 Wegen
                              4.2 Waterlopen
                              4.3 Spoorlijnen en tramlijnen
5. De gemeente Wittem 5.1 Wittem
                              5.2 Mechelen
                              5.3 Epen
                              5.4 Eys
                              5.5 Nijswiller en Wahlwiller
                              5.6 Slenaken
6. Conclusie

Literatuurlijst

Kaartmateriaal

Wittem

1. Inleiding

1.1 Gemeente Wittem

p.a. Heerenhofweg 7

6281 AR Mechelen

Provincie Limburg

Inventarisatiegebied Zuid-Limburg

Aantal inwoners: 7.624 (16-5-1988)

Oppervlakte: 42,52 km² (16-5-1988)

Onderdelen: Beutenaken, Bissen, Bommerig, Broek, Cartils (gedeeltelijk bij Wittem en gedeeltelijk bij Gulpen), Dal, Diependal, Dijk, Elzet, Epen, Eperheide, Eys, Eysersheide (gedeeltelijk bij Wittem en gedeeltelijk bij Voerendaal), Gracht, Helle, Heyenrath, Hilleslagen, Höfke, Hurpesch, Kleeberg, Kosberg, Kuttingen, Mechelen, Mingerberg (gedeeltelijk bij Wittem en gedeeltelijk bij Voerendaal), Nijswiller, Overeys, Overgeul, Partij, Piepert, Plaat, Schilberg (gedeeltelijk bij Wittem en gedeeltelijk bij Margraten), Schweiberg, Sinselbeek, Slenaken, Terpoorten, Terziet, Trintelen, Wahlwiller, Wittem.

1.2 De gemeente Wittem, deel uitmakend van het inventarisatiegebied Zuid-Limburg, grenst aan de noordzijde aan de gemeente Voerendaal. De oostgrens wordt gevormd door de gemeenten Simpelveld en Vaals en door een klein stukje Duitsland. De zuidgrens van de gemeente Wittem valt samen met de rijksgrens met België. Aan de westzijde ligt de gemeente Gulpen. Het grondgebied van de huidige gemeente Wittem was in de periode 1850-1940 verdeeld tussen de gemeenten Wittem en Slenaken. De kernen Helle, Höfke-Schweiberg en Plaat-Diependal zijn aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

2. Bodemgesteldheid

2.1 De gemeente Wittem is gesitueerd in een sterk geaccidenteerd gebied, dat verdeeld kan worden in dalen, steile en minder steile hellingen en plateauterreinen. Het noordelijk deel van de gemeente, met name het dal van de Selzerbeek, is vlak en drassig. De kernen Wittem, Nijswiller en Wahlwiller zijn gelegen in dit dal. In het zuiden van de gemeente vindt men de hoger gelegen delen, zoals de Smidsberg tussen Geul en Terzieterbeek, het Onderste en Bovenste Bos, en aan weerszijden van het Gulpdal de Looiberg met het Grote Bos, en het plateau van Schilsberg. Epen en Mechelen liggen op de hellingen van het Geuldal en Eys is gesitueerd bij de Eyserbeek. Wat de bodemgesteldheid betreft wijkt Wittem niet af van de overige Zuid-Limburgse plattelandsgemeenten. De vruchtbare lössbodem overheerst. Alleen in de rivierdalen wordt jonge rivierklei aangetroffen. In de omgeving van het dorp Epen komt bovendien het oudste gesteente van Nederland, het carboon, aan de oppervlakte. In de beekdalen van Selzer- en Eyserbeek is de hoeveelheid opgaande begroeiing met cultuurhistorische betekenis, vooral heggen, afgenomen. De dalen worden gekenmerkt door een afwisseling van open en gesloten delen, gevormd door opgaande begroeiing en bebouwing. Op de hellingen heeft een achteruitgang van graften en, in het zuid-oosten, heggen plaatsgevonden. De open plateaugebieden worden begrensd door gesloten bebouwing op steilere hellingen en plateauranden. Door het verdwijnen van heggen en graften is het oorspronkelijk besloten karakter van de hellingen meer open geworden.

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch

Al vanaf de vroege middeleeuwen was de agrarische sector de voornaamste bron van inkomsten voor de bewoners van de kernen binnen de huidige gemeente Wittem. Rond 1850 was nog niet alle grond binnen het gebied in cultuur gebracht. Relatief veel ontginningen van hellingen vonden nog plaats in het begin van deze eeuw. Vooral tussen Wittem en Vaals bevonden zich aanvankelijk nog omvangrijke bosgebieden.

Het beschikbare bouwland werd rond 1850 voornamelijk gebruikt voor de teelt van tarwe en rogge. Daarnaast werd ongeveer veertig procent van de bodem, met name de rivierklei in de rivieren en beekdalen, als weiland gebruikt. Dit percentage ligt iets hoger dan het in Zuid-Limburg gebruikelijke areaal.

Rond de eeuwwisseling vond een verschuiving plaats in de agrarische sector. Tengevolge van het toenemende belang van de veehouderij, ging men zich meer en meer toeleggen op het fokken van varkens en pluimvee. Het gemengde bedrijf was gedurende de gehele periode 1850-1940 het overheersende element in de agrarische sector.

3.2 Niet-agrarisch

Delfstoffen

In de omgeving van het dorp Epen komt zandsteen aan de oppervlakte. Tot na de tweede wereldoorlog werd dit materiaal gebruikt als bouwsteen. Daarnaast werd, eveneens in de omgeving van Epen, vuursteen gewonnen. Deze delfstof diende als materiaal voor wegverharding.

Toerisme en recreatie.

De huidige gemeente Wittem kent binnen haar grenzen een aantal toeristische centra.

In 1836 werd het klooster in de kern Wittem, in de jaren 1729-1753 naar een ontwerp van Johann Conrad Schlaun gebouwd en aanvankelijk bewoond door Capucijnen, overgenomen door de paters Redemptoristen. Zij slaagden erin van Wittem een bedevaartsoord, gericht op een Gerardus-devotie, te maken. Gevolg was het ontstaan van een aantal restaurants en cafe's naast het klooster.

Ook het niet-religieuze toerisme groeide, gestimuleerd door de verbeterde bereikbaarheid van de streek, in de tweede helft van de negentiende eeuw. Als toeristische centra ontwikkelden zich vooral de dorpen Epen, Mechelen en Slenaken. Slenaken paste zich in de loop der jaren zozeer aan de groei van het toerisme aan dat hotels en pensions de boventoon voeren in de bebouwing van de kern.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

In het eerste kwart van de negentiende eeuw bestond het wegennet van de gemeente Wittem uit, vrij primitieve, interlocale wegen. In 1824 werd de verharde verbinding vanuit Maastricht naar Aken aangelegd. Deze weg, die de gemeente van west naar oost doorkruist, loopt tussen de kernen Wittem en Partij door om vervolgens langs de zuidzijde van Wahlwiller en Nijswiller de gemeente te verlaten. Tot op heden vormt deze weg de belangrijkste verbinding van de gemeente Wittem met de gebieden buiten de gemeentegrenzen.

4.2 Waterlopen

Het grondgebied van de gemeente Wittem wordt doorstroomd door enkele meanderende rivieren en beken, te weten de Geul, de Gulp, de Selzerbeek en de Eyserbeek. De Selzer- en de Eyserbeek zijn stroompjes, die als zijrivieren door de Geul worden opgenomen.

In de rivier- en beekdalen is plaatselijk regelmatig sprake van wateroverlast tengevolge van het buiten de oevers treden van beken en rivieren.

4.3 Spoorlijnen en tramlijnen

De bereikbaarheid van de gemeente Wittem werd in de tweede helft van de negentiende eeuw verbeterd door de aanleg van de spoorlijn Maastricht-Aken in 1846-1853. Deze spoorverbinding doorkruist het noordelijk deel van de huidige gemeente Wittem en loopt iets ten zuiden van de plaatsjes Piepert, Eys, Overeys en Vogelzang. Deze gehuchten hadden geen stations of halteplaatsen. Wel was er een halte ten zuiden van de kern Eys.

Een tweede infrastructurele verbetering was de aanleg van de tramlijn Wijlre-Vaals in 1922. Er was een tramhalte bij Kasteel Wittem, twee bij het gehucht Sinselbeek, één bij Wahlwiller en één bij Nijswiller. Bovendien was er een losplaats tussen Sinselbeek en Wahlwiller.

5. De gemeente Wittem

5.1 Wittem

De kern Wittem ontstond tijdens de vroege middeleeuwen vanuit een stuk grond met een herenhoeve, gelegen bij een kromming op het punt waar Geul en Selzerbeek samenvloeien. In feite heeft de kern zich nooit tot een echt dorp ontwikkeld. Zij bestaat uit niet veel meer dan enige lineaire bebouwing rond de kruising van de rijksweg Maastricht-Aken en een weg vanuit de richting Wijlre (gemeente Gulpen) naar Mechelen.

Geschiedenis, ontwikkeling en structuur van de kern Wittem zijn grotendeels voortgekomen uit de bouwkundige daden van graaf Ferdinand Adolph von Plettenberg. Hij was degene die in 1731 de vrijwel kaarsrechte Wittemer Allee, die vanuit Wittem naar Cartils loopt, liet aanleggen. Tegenover Kasteel Wittem werd in de jaren 1729-1753 het latere Redemptoristenklooster gebouwd. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam hier de Gerardus-devotie op gang. Wittem, destijds een gemeente met ongeveer 3.000 inwoners, trok talloze bedevaartgangers. Als gevolg hiervan ontstond bij het klooster enige lintbebouwing. Rond 1860 was het inwonertal gegroeid tot ongeveer 3.600. Omvang en structuur van de kern zijn in de periode 1850-1940 nauwelijks veranderd. De lineaire structuur is geheel behouden gebleven.

5.2 Mechelen

De kern Mechelen behoorde in de periode 1850-1940, evenals nu, tot de gemeente Wittem. Het dorp, van vroeg middeleeuwse oorsprong, ontwikkelde zich in de loop der tijd tot een straatdorp met een zuidelijke uitloper van de bebouwing. Vergelijking van kaartmateriaal uit de periodes rond 1850 en 1940 toont aan dat de kern Mechelen in de tussenliggende tijd slechts een zeer geringe uitbreiding heeft ondergaan. Veranderingen in de vorm van nieuwe bouwwerken vonden overwegend plaats in de vorm van invullingen binnen de bestaande structuur. Desondanks bleef het karakteristieke aanzicht van de kern, vooral bepaald door vakwerkhuisen en boerderijen, intact.

5.3 Epen

Het dorp Epen, tussen 1850 en 1940 behorend tot de gemeente Wittem, ontstond rond een knooppunt van interlocale wegen. De van oudsher agrarische kern kende in de periode 1850-1940 geen noemenswaardige uitbreidingen. De toename van de bebouwing was zeer gering en ook hier hadden veranderingen voornamelijk de vorm van invullingen binnen de bestaande structuur. Wel dient de invloed van het in deze periode toenemende toerisme op het karakter van de kern opgemerkt te worden. Van oorsprong agrarische bebouwing en nieuwe bebouwing kregen in veel gevallen een functie in de toeristische sector of in directe samenhang daarmee.

5.4 Eys

De kern Eys maakte in het tijdvak 1850-1940 eveneens deel uit van de gemeente Wittem. Het dorp heeft de vorm van een lineaire nederzetting, ontstaan in de direct omgeving van de Eyserbeek. Het karakter is overwegend agrarisch. De aanleg van de spoorlijn Maastricht-Aken, die zuidelijk van de kern loopt, had geen gevolgen voor de bebouwingsstructuur van de kern.

Nieuwe bebouwing in de periode 1850-1940 ontstond in de vorm van invullingen binnen de bestaande structuur.

5.5 Nijswiller en Wahlwiller

De ontstaansgeschiedenis van de kernen Nijswiller en Wahlwiller, tussen 1850 en 1940 onderdeel van de gemeente Wittem, komt in grote lijnen overeen. Beide dorpen ontstonden als nederzettingen langs de oude hoofdweg Maastricht-Aken.

De aanleg van de rijksweg Maastricht-Aken rond 1825, die ten zuiden van de oude dorpskernen loopt, had een verschuiving van de zwaartepunten van de kernen in de richting van de weg tot gevolg.

In de periode 1850-1940 vonden in Nijswiller en Wahlwiller geen noemenswaardige ontwikkelingen plaats. Het agrarische karakter bleef gehandhaafd.

De aanleg van de tramlijn, met halteplaatsen bij de kernen Sinselbeek, Wahlwiller en Nijswiller had geen directe gevolgen voor de structuur van zojuist genoemde kernen.

5.6 Slenaken

Slenaken had in de periode 1850-1940 de status van zelfstandige gemeente. Rond 1850 bedroeg het inwonertal 575, in 1899 en 1909 had de gemeente respectievelijk 507 en 565 inwoners. Behalve Slenaken bevatte de gemeente eveneens de kernen Beutenaken en Heyenrath. De vroeg middeleeuwse, agrarische, nederzetting Slenaken ontstond als lineaire kern bij een kruising van wegen, te weten de weg vanuit België naar Gulpen en de weg in de richting van Mechelen.

De omvang en structuur van het dorp veranderde nauwelijks in de periode 1850-1940. Wel dient opgemerkt te worden dat, evenals in Epen, de opkomst van het toerisme gevolgen had voor het karakter van de kern. De oorspronkelijke agrarische bebouwing en de nieuw ontstane bebouwing kregen in een groot aantal gevallen een functie, die in directe samenhang stond met de toeristische sector.

5.7 Naast de in het voorgaande besproken belangrijkste kernen bevat de huidige gemeente Wittem nog een groot aantal gehuchten van geringe omvang en met een vrijwel uitsluitend agrarisch karakter. Doorgaans bestaan deze gehuchten uit enige, uit boerderijen samengestelde, lintbebouwing langs interlocale wegen. In de periode 1850-1940 kenden deze kernen geen noemenswaardige ontwikkelingen.

Verspreide bebouwing binnen deze kernen kwam slechts

sporadisch voor.

De gemeente Wittem heeft ook na 1940 geen ontwikkelingen op grote schaal doorgemaakt. In de grotere kernen werden bouwactiviteiten ontplooid, die uitmondde in het ontstaan van woonwijken. In de kleine kernen werden voornamelijk individuele panden met woon- en/of agrarische functie gebouwd. De lineaire structuren werden niet aangetast. Het karakter en aanzien van met name de kernen Epen en Slenaken ontwikkelde zich na 1940 nog meer in de richting van de toeristische sector. Ook buiten de kernen namen de faciliteiten op het gebied van toerisme en recreatie toe.

6. Conclusie

- 6.1 Naar aanleiding van het verrichte veldwerk dienen omtrent de gemeente Wittem de volgende opmerkingen de gemeentebeschrijving af te ronden. Gesteld kan worden dat binnen de gemeente Wittem in de periode 1850-1940 slechts sprake kan zijn van lineaire ontwikkelingen en invullingen binnen de bestaande structuren. Op grond daarvan is het aangeven van de stedenbouwkundige typologie niet relevant.
- 6.2 Betreffende de kern Wittem dient opgemerkt te worden dat de vestiging van het Redemptoristenklooster, oorspronkelijk Capucijnenklooster, aan de Wittemer Allee, bepalend was voor de ontwikkeling van de kern Wittem. Het eerste klooster werd al in 1729-1733 gebouwd. In 1836 werd het in handen van de Redemptoristen gegeven. Zij maakten, door het op gang brengen van een Gerardusdevotie, van Wittem een bedevaartplaats. Gevolg was de vestiging van een aantal hotels, restaurants en souvenirwinkels aan de Wittemer Allee en aan de van Plettenbergweg. Ook in de jaren '30 werden aan de Wittemer Allee nog enkele woonhuizen en pensions gebouwd.

De aanleg van de Rijksweg Maastricht-Vaals in de jaren 1825-1830 had relatief geringe gevolgen voor de kernen Wahlwiller en Nijswiller. Weliswaar verschoof het zwaartepunt van beide dorpskernen in de richting van de nieuwe weg, de destijds ontstane bouwsels zijn echter van een dermate matige kwaliteit en traditionele vormgeving, dat ze doorgaans niet voldoen aan de bij de inventarisatie gehanteerde ondergrens. Een uitzondering werd gemaakt voor enkele direct aan de Rijksweg gelegen panden.

Betreffende de kern Eys kunnen enkele opmerkelijke elementen opgemerkt worden. De zuidelijk van Eys, op een kunstmatig talud, door de gemeente lopende spoorlijn Maastricht-Aken, aangelegd in de jaren 1846-1853, heeft weinig invloed gehad op de ontwikkeling van het dorp. Interessant in verband met deze spoorlijn is wel het voormalige stationsgebouw van Eys, gelegen aan de Wittemerweg en nu in gebruik als woonhuis. Voorts dient gewezen te worden op het relatief frequente gebruik van natuursteen, met name Kunrader steen, bij bouwactiviteiten in de kern Eys en in de noordelijk van Eys gelegen gehuchten Eyserheide en Trintelen. In de overige kernen binnen de gemeente Wittem komt de Kunrader steen als bouw materiaal nauwelijks voor.

De kern Mechelen wordt gekenmerkt door een uiterst gevarieerde bebouwing uit de periode 1850-1940, waarbij een breed scala aan stijlen, doorgaans met een traditioneel karakter, vertegenwoordigd is. De betreffende panden worden vooral aangetroffen langs de hoofdaders van het dorp. Eperweg, Hoofdstraat en Hillesnagerweg genaamd.

Speciale aandacht dient gevestigd te worden op de zogenaamde Commandeursmolen of Onderste Molen, gelegen aan

de Hoofdstraat nr. 101. Deze watermolen op de Geul staat op de plaats van de vroegere Commandeursmolen. De huidige papiermolen werd, nadat eerdere versies verschillende malen waren afgebrand en weer opgebouwd, in 1874 gebouwd. In 1882 werd de papiermolen omgebouwd tot graanmolen.

Betreffende de kernen Epen en, in mindere mate, Slenaken dient vermeld te worden dat de bebouwing in beide dorpen in sterke mate beïnvloed is door het in de periode 1850-1940 tot bloei gekomen en gegroeide toerisme. Deze invloed komt tot uiting in het relatief grote aantal hotels, restaurants, pensions en winkels binnen de kernen.

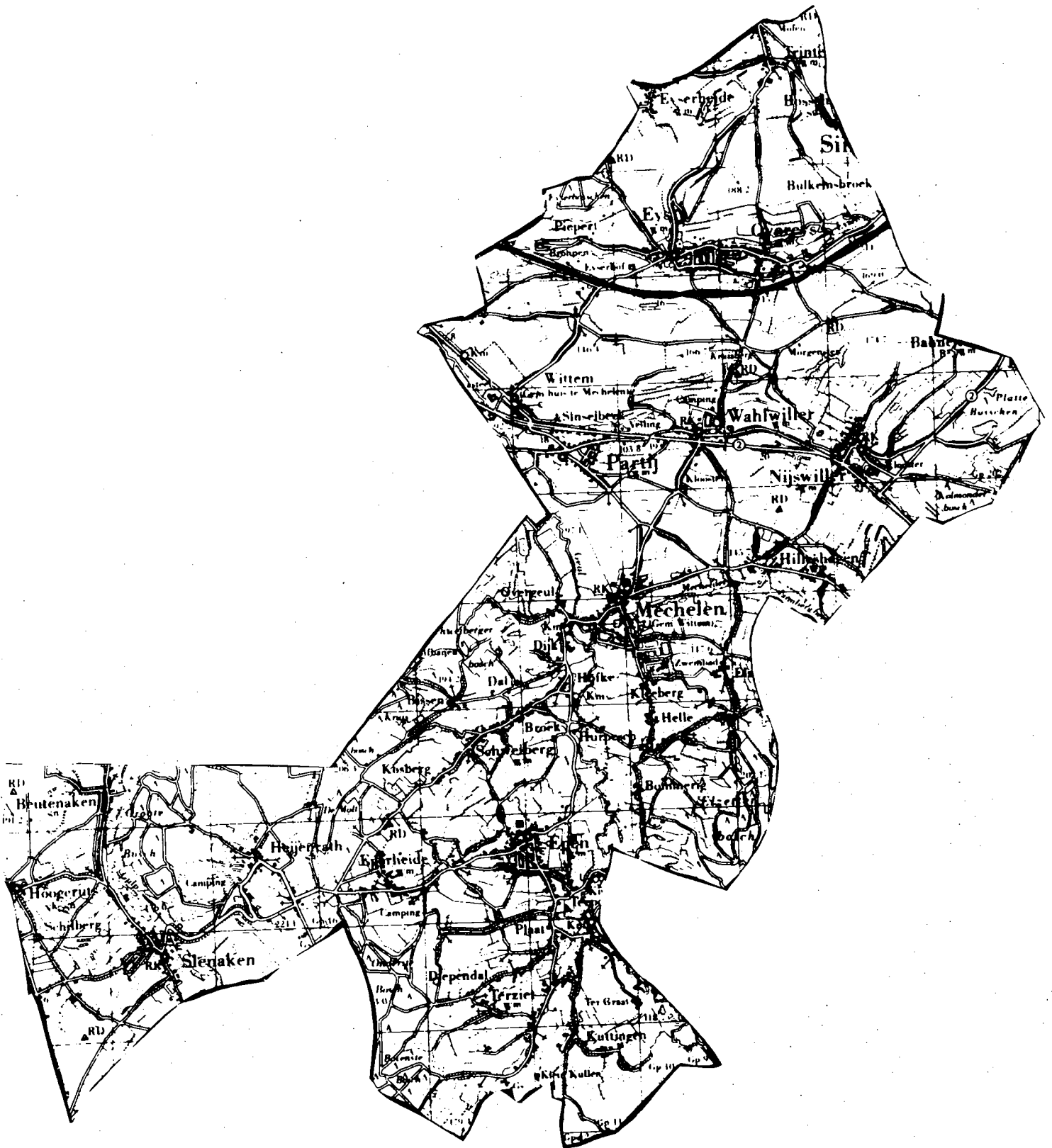
Tot slot kan worden gesteld dat de binnen de gemeente Wittem gelegen gehuchten hun agrarische karakter grotendeels hebben behouden. Bebouwing in de periode 1850-1940 heeft vrijwel uitsluitend plaatsgevonden door middel van invulling binnen de bestaande structuren, waarbij doorgaans zeer traditionele bouwstijlen gehanteerd zijn.

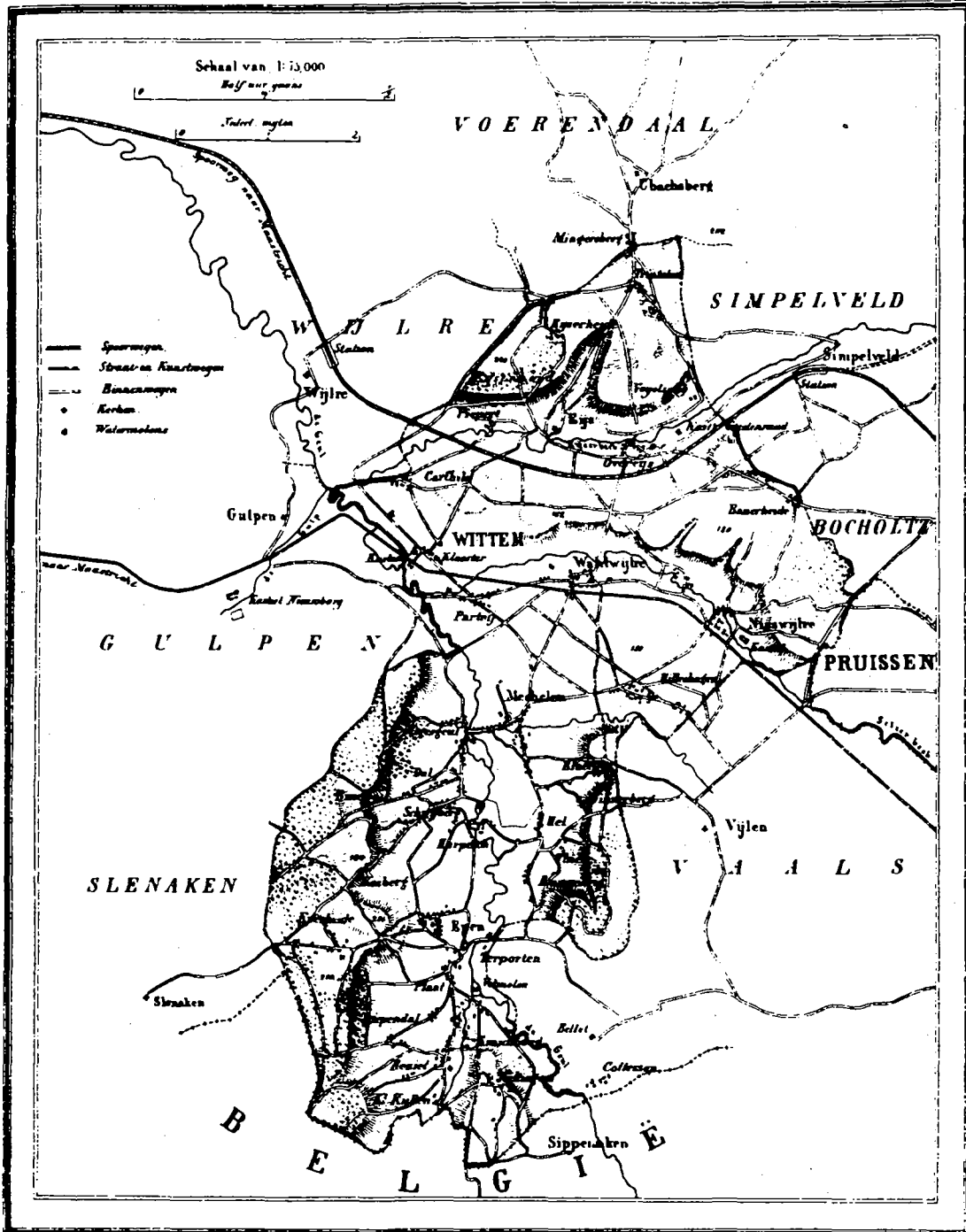
Literatuurlijst

1. J.J.F.W. van Agt, Zuid-Limburg. Vaals, Wittem en Slenaken. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, 's Gravenhage 1983.
2. R. Dijksterhuis, Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland. Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw 1840-1940, Delft 1984.
3. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Limburg, Maasbree 1981.
4. Lijst van Nederlandse gemeenten, 's Gravenhage 1988.
5. Limburg in vogelvlucht, Venlo/Leeuwarden.
6. Ph. van der Maelen, Dictionnaire géographique du Limbourg, Assen 1978.
7. Drs. R. Philips, "Enige notities omtrent de industriële ontwikkeling van Limburg in de negentiende eeuw", in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg III (1956) pp. 3-363.
8. Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914, Assen 1965.
9. J. Renes, De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap, Assen/Maastricht 1988.
10. Stads- en dorpsgezichten in Limburg, Provinciale Planologische Dienst 1984.
11. Drs. A. Steegh, Kleine monumenten atlas van Nederland, Zutphen 1978.
12. Streekplan Zuid-Limburg. 3 Dln. S.L., 1987.

Kaartmateriaal

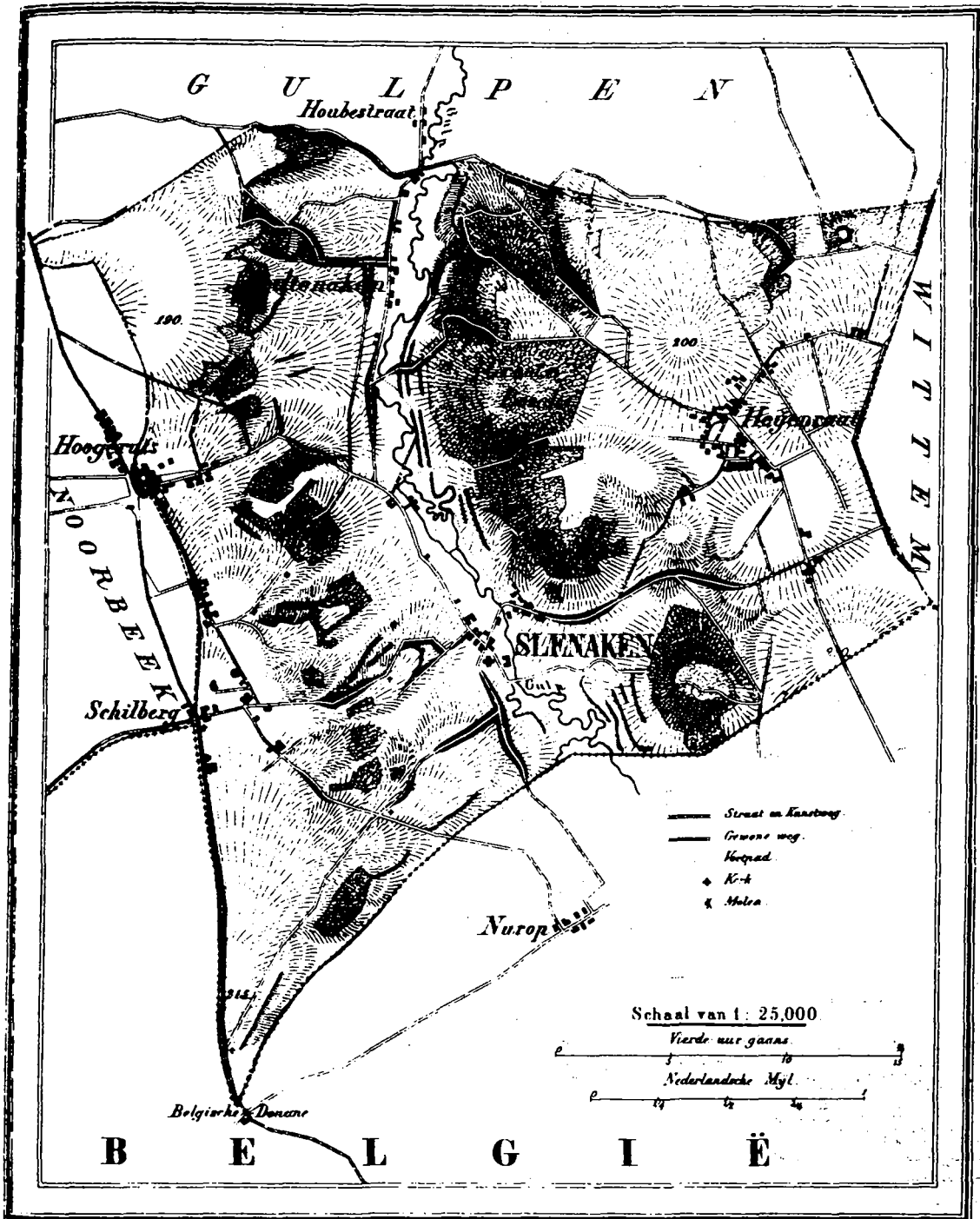
1. Tranchotkaart nr. 83 Maastricht 1803-1820
1:25.000
Tranchotkaart nr. 85 Vaals 1803-1820
1:25.000
2. Kaarten uit J. Kuyper, Gemeente-atlas van Limburg
  - Wittem 1865 1:75.000
  - Slenaken 1865 1:25.000
  - Bemelen 1865 1:25.000
3. Topografische kaart nr. 767 Simpelveld 1935
1:25.000
Topografische kaart nr. 771 Gulpen 1935
1:25.000
4. Topografische kaart Limburg 1975
1:50.000

PROVINCIE LIMBURG.

GEMEENTE SLENAKEN.

Getrekkend door J. Kunper.

722 Buandlers. 577 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

